

22. Дячкін О.П. Окремі питання запобігання незаконному обігу зброї, бойових припасів, вибухових речовин та пристроїв в умовах особливого періоду / О.П. Дячкін, В.В. Лень // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : збірник наукових праць. – 2015. – № 2 (76). – С. 227–235.

23. Курінний Є.В. Соціальна аморальність як головна перешкода процесу становлення української поліції / Є.В. Курінний // Світовий досвід підготовки кадрів поліції та його впровадження в Україні : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 17 бер. 2016 р.). – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016. – С. 83–85.

24. Запобігання злочинності (теорія і практика) : [навчальний посібник] / В.В. Голіна. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2011. – 120 с.

25. Лень В.В. Державні ордени, медалі СРСР та України: історико-правове дослідження : [монографія] / В.В. Лень – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2014. – 303 с.

ПАЩЕНКО О. О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
(Науково-дослідний інститут вивчення
проблем злочинності імені академіка
В. В. Сташиса Національної академії
правових наук України)

УДК 343.211

**СОЦІАЛЬНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ**

Стаття присвячена висвітленню можливості й необхідності використання оціночних понять у кримінальному праві. Доводиться, що цю проблему потрібно розглядати в межах аналізу такої обставини соціальної зумовленості кримінально-правових норм, як єдність і визначеність термінології. Установлено, що використання оціночних понять у кримінальному праві є соціально зумовленим.

Ключові слова: соціальна зумовленість, криміналізація, єдність і визначеність термінології, оціночні поняття.

Статья посвящена исследованию возможности и необходимости использования оценочных понятий в уголовном праве. Доказывается, что данную проблему следует рассматривать при анализе такого обстоятельства социальной обусловленности уголовно-правовых норм, как единство и определенность терминологии. Установлено, что использование оценочных понятий в уголовном праве является социально обусловленным.

Ключевые слова: социальная обусловленность, криминализация, единство и определенность терминологии, оценочные понятия.

The article investigates the possibility and necessity of the use of evaluation concepts in criminal law. It is proved that this problem should be considered in the analysis of the circumstances of the social determination of criminal law, as the unity and certainty terminology. It was found that the use of evaluation concepts in criminal law is socially conditioned.

Key words: social conditioning, criminalization, unity and certainty of the terminology, evaluation concepts.

Вступ. Проблема соціальної зумовленості кримінально-правових норм є складною та різноплановою, проте в науці майже загально визнано те, що основним її аспектом є встановлення системи обставин (факторів, чинників), що таку зумовленість визначають, і розкриття їхнього змісту. Однією зі згаданих обставин є визначеність і єдність термінології [1, с. 212]. Із питанням визначеності термінів, що вживаються у праві (причому не лише в кримінальному), пов'язана можливість використання оціночних понять.

Залежно від ступеня визначеності поняття діляться на абсолютно визначені та відносно визначені. Серед останніх, своєю чергою, можна виокремити два види: поняття, ознаки яких формулюються щодо окремого виду правових норм, й оціночні поняття [2, с. 160]. Під час формулювання кримінально-правових диспозицій використовуються два прийоми – оціночний і формальний. При цьому й той, й інший мають власні переваги та недоліки [3, с. 5]. Для опису ознак складу злочину законодавець, як правило, використовує поняття точного значення. Такі поняття характеризуються чіткістю, визначеністю, їхній зміст не допускає ніяких відхилень, їм притаманні основні істотні ознаки, з'ясування яких дає змогу чітко встановлювати обсяг і зміст, відповідно, і правильно застосовувати закон [4, с. 99]. Прагнення законодавця до якомога більшої конкретизації відповідних термінів значною мірою полегшує кваліфікацію вчиненого та сприяє зміцненню законності. Однак трапляються випадки, коли конкретний опис ознак складів злочинів у законі є неможливим або недоцільним, тому законодавець звертається до оціночних понять, у яких указується лише на якісну характеристику тієї чи іншої обставини злочину, але не дається її кількісна характеристика [5, с. 70]. Ці поняття відображають і закріплюють явища об'єктивної дійсності, що характеризуються складністю, невизначеністю. Таким поняттям, на відміну від понять точного значення, властивий більш високий рівень узагальнення, їх обсягом охоплюється широке коло об'єктів із різноманітними формами вияву. Зміст названих понять характеризується нечіткістю, невизначеністю, ознаки, що його утворюють, не є вичерпними [4, с. 99, 102]. Оціночні поняття відображають соціально-юридичну значущість дій, явищ, об'єктів без указівки на їхні формально-визначені ознаки. Їх використання дає правозастосовним органам змогу урахувати різну значущість формально однакових дій або однакову значущість формально різних дій залежно від конкретних обставин справи [6, с. 103].

Проблемою оціночних понять у кримінальному праві займалися такі вчені, як М.О. Беляєв, Я.М. Браїнін, М.І. Ковальов, М.Й. Коржанський, М.Б. Кострова, В.М. Кудрявцев, І.П. Лановенко, М.І. Панов, К.К. Панько, В.В. Пітецький, Є.А. Фролов, С.Д. Шапченко та інші.

Постановка завдання. Метою статті є встановлення впливу застосування оціночних понять на з'ясування соціальної зумовленості кримінально-правових норм.

Результати дослідження. В.І. Павліківський переконує, що оціночними є поняття кримінального закону, зміст яких повністю або частково не роз'яснюється в законі чи підзаконних актах, унаслідок цього конкретизується суб'єктами застосування права на підставі їхньої професійної правосвідомості з урахуванням обставин, що встановлюються в процесі провадження у справі [7, с. 65]. За спостереженням С.А. Резанова, юридична наука характеризує оціночні поняття як відносно визначені поняття, зміст яких визначається тільки зі ставленням до конкретної ситуації, обставин розглядуваної справи [8, с. 163, 164]. В.Є. Жеребкін зауважує, що оскільки оціночні поняття являють собою невизначені в законі, теорії чи в судовій практиці терміни правової науки, потрібно було б користуватися найменуванням «оціночні терміни» права. Але зважаючи на те, що термін «оціночні поняття» став найбільш уживаним, майже загальноприйнятим, є сенс користуватися саме ним [9, с. 7]. При цьому варто відзначити, що поряд із терміном «оціночні» використовується також інші: «оцінні» та «оцінкові» [8, с. 164], а поряд із терміном «поняття» згадуються також «категорії» й «ознаки» [2, с. 161].

Досліджувані поняття застосовуються в кримінальному, цивільному та адміністративному законодавстві України. Їх логічна структура така сама, як і не оціночних, вони мають свій зміст і обсяг. Але останні чітко не зафіксовані в законі. За своєю структурою вони відображають правову сутність, що виникає в змісті звичайного логічного поняття після пе-

ретворення його на юридичну норму. Ознаки змісту оціночних понять у праві виявляються безпосередньо суб'єктом [8, с. 164]. Практично всі науковці, котрі займалися розглядуваною проблемою, констатують наявність труднощів, що виникають під час застосування норм, які містять оціночні поняття, у правозастосовній діяльності [2, с. 160; 6, с. 103; 10, с. 63, 64]. Більше того, використання відповідних понять може навіть сприяти порушенням законності. Це відбувається в тому випадку, коли межі розсуду, установлені оціночними поняттями, є широкими [8, с. 164].

М.І. Ковальов відзначає, що всякого роду невизначеність, якщо тільки вона не обмежена межами тлумачення на користь обвинуваченого, має автоматичну тенденцію до безмежного розширення аж до повного розмивання тексту закону та його розумних меж. З іншого боку, правник переконує, що, скажімо, термін «інші тяжкі наслідки» використовується законодавцем через побоювання, що практика зіткнеться із суспільно небезпечними наслідками, що в законі не враховані [11, с. 41]. На нашу думку, тут ми маємо справу з двома крайнощами, що однаковою мірою не відповідають суспільним потребам: 1) можливістю несправедливого засудження осіб через неправильне тлумачення оціночного поняття службовими особами правозастосовних органів; 2) можливою пробільністю в законодавстві, через що особи, які спричинили істотну шкоду, залишаються безкарними, тому що формально відповідні об'єкти не можуть бути визнані такими, що захищаються нормами закону про кримінальну відповідальність. Зазначене також знижує й загальнозапобіжне значення останнього. Термін «тяжкі наслідки» наявний у п. 5 ч. 1 ст. 67 Кримінального кодексу (далі – КК) України. Вочевидь, його зміст не тотожний тому, у якому він уживається в диспозиціях статей Особливої частини, які, своєю чергою, якщо порівнювати їх між собою, також мають на увазі під «тяжкими наслідками» не одне й те саме.

Більшість науковців визнає, що розвиток права відбувається шляхом звуження в ньому сфери застосування оціночних понять [9, с. 2; 12, с. 400], законодавець повинен прагнути до того, щоб у чинному праві містилося якомога менше оціночних термінів [9, с. 2]. Як зазначав М.Й. Бару, з погляду ефективності правового регулювання та ідеї законності чим менше оціночних понять, тим краще, оскільки індивідуальна (суб'єктивна) оцінка може й не збігатися, а іноді й вийти за межі тієї оцінки, яку мав на увазі законодавець, установлюючи норму, що містить оціночне поняття. Водночас науковець констатує, що існування оціночних понять у праві є виправданим і відповідає практичним потребам [13, с. 105].

Відзначаючи, що ідеальне вирішення проблеми потребувало б повної відмови в диспозиціях кримінального закону від оціночних ознак [10, с. 67], Я.М. Брайнін робить висновок щодо неминучості й необхідності їх використання в більшості випадків [10, с. 64]. Такої самої позиції дотримується й В.М. Кудрявцев [14, с. 138]. О.В. Капліна вважає, що формулювання та закріплення оціночних понять повинно мати місце лише в тих випадках, коли без них не можна обійтися [2, с. 167].

На противагу цьому, у літературі висловлюється думка щодо «рішучого скасування» оціночних понять. Саме в цьому, на думку Л.В. Багрій-Шахматова, полягає комплексний системний підхід до подальшого вдосконалення кримінального законодавства [15, с. 249]. Н.Ф. Кузнецова зазначає, що потрібно здійснювати скорочення кола оціночних ознак складу злочину насамперед стосовно характеристики суспільно небезпечних наслідків [16, с. 12]. За спостереженням В.І. Борисова, під час підготовки проекту КК України 2001 р. була проведена велика робота щодо уточнення змісту оціночних понять. Багато статей мають примітки, у яких дається роз'яснення понять і термінів, що використовуються в цій і низці інших статей [17, с. 80].

Як зазначають М.В. Салтевський і В.Є. Жеребкін, яким би право не було досконалим, повністю обійтися без оціночних понять воно не може, зважаючи на обмеження можливостей визначеного тлумачення юридичних фактів [12, с. 400].

С.І. Вільнянський і М.І. Ковальов визнають не лише необхідність, а й доцільність, корисність використання оціночних понять [18, с. 13; 19, с. 70–73]. Останній ще в 1973 р. зауважив, що суворий формалізм – це «вчорашній» і навіть «позавчорашній» день кримі-

нального законодавства [19, с. 72]. На нашу думку, це судження не втратило актуальності й сьогодні. Як зазначає В.Є. Жеребкін, оціночні поняття являють собою ту специфічну логічну форму відображення правових явищ, лише за допомогою якої в певних випадках законодавець може реалізовувати власну волю [9, с. 3]. На думку В.І. Касинюка, використання оціночних понять дає змогу більш повно й різнобічно характеризувати наслідки злочинів, показати особливості окремих посягань. З іншого боку, застерігає дослідник, неправильне тлумачення цих понять може призвести до судових помилок [20, с. 178]. В.М. Стратонов констатує, що, з одного боку, застосування оціночних понять полегшує завдання, які стоять перед законодавцем, і дає йому змогу уникнути деяких проблем, що неминуче виникають при прагненні зайвої формалізації правовідносин, однак, з іншого – суб'єкту права доводиться не просто підлаштовувати готове загальне положення до окремого випадку, а, досліджуючи цей випадок, вирішувати питання про зміст оціночного поняття. При цьому останні в силу своєї неоднозначності приховують небезпеку їх неправильного застосування. Більше того, правозастосувач може оцінювати факти залежно від власної позиції, вкладаючи в оціночні поняття лише той зміст, що відповідає його особистим уявленням або вигідний йому з якихось міркувань. Водночас дослідник визнає наявність об'єктивних причин, що зумовлюють використання відповідних понять. Передусім це пов'язане з різноманіттям суспільних відносин, які включають безліч явищ, що регулюються за допомогою правових норм. Закріпити в законі всі формальні ознаки, дати точний опис усіх явищ правового життя неможливо, тому законодавець іноді змушений обмежуватися лише викладенням загальних ознак, що надає можливість домогтися повноти закону й водночас робить його текст лаконічним, компактним, оскільки в іншому випадку законодавцю довелось б формулювати, замість однієї норми, безліч казуїстичних. До того ж, переконує В.М. Стратонов, оскільки з розвитком суспільства відбувається також і «рух» наявних відносин, під час розробки законів неможливо передбачити всі можливі зміни відносин, включених до сфери їхньої дії, але й не враховувати такі зміни, також не можна. Тому, підводить підсумок науковець, у використанні оціночних понять виявляється пристосовуваність права до змінюваних історичних умов і конкретних ситуацій [21, с. 22]. С.І. Вільнянський убачає корисність використання оціночних понять у тому, що вони зумовлюють гнучкість і динамічність правового регулювання [18, с. 14]. А.В. Хворостянкіна також відзначає, що введення в законодавство оціночних понять (тобто тих, що відрізняються суб'єктивністю і змінністю) є виявом «гнучкості» правових норм. В обігу, наприклад, французької правової науки для позначення таких понять закріплені вирази «гумові параграфи», «поняття зі значенням, що змінюються», розпливчасті, невизначені поняття. Законодавець іноді навмисне вводить такі поняття в тексти, щоб залишити для судді більшу свободу оцінок [22, с. 30; 23, с. 348, 349].

Щодо викладеного вважаємо за необхідне навести певні міркування. Переконані, що оціночні поняття не є «гнучкими» з погляду їхнього обсягу. На нашу думку, цей обсяг є стабільним, поняття має чіткі межі. Однак кількість життєвих ситуацій, у яких виникає необхідність вирішувати питання про те, чи охоплюється обсягом такого поняття конкретний випадок, що стався на практиці, є дуже великою. Тому перелічувати всі відзначені ситуації не видається не лише можливим, а й доцільним. Якщо йдеться про формально визначені («чіткі») поняття, то правозастосувачеві, який здійснює юридичну кваліфікацію, необхідно лише відповісти на питання: мала місце на практиці відповідна життєва ситуація, яка прямо зазначена в законі, чи ні (наприклад, чи настала смерть потерпілого)? Водночас під час кваліфікації за нормою, що містить оціночне поняття, варто відповісти на інше питання: чи підпадає практичний випадок під ту множинність життєвих ситуацій, які утворюють обсяг оціночного поняття? Вочевидь, процес такого зіставлення не впливає на обсяг оціночного поняття, установленого законодавцем. Як нам видається, особливість досліджуваних понять полягає в іншому. Вони є «гнучкими» з погляду кількості практичних випадків, які доцільно перевіряти на предмет того, чи підпадають вони під відповідне досліджуване поняття (охоплюються ним чи ні). Для формально визначених понять наведено вище не є характерним. У наведеному прикладі (смерть потерпілого) порівнювати які-небудь інші наслідки (синці, травми, тілесні ушкодження) із

цим поняттям не потрібно, бо це не є логічним. Водночас, скажімо, таке оціночне поняття, як «злісне ухилення», дає й навіть зобов'язує правозастосувача перевірити кожен випадок ухилення і предмет того, чи є воно злісним. Інакше кажучи, оціночні поняття не містять переліку (принаймні вичерпного переліку) ситуацій, що охоплюються їхнім змістом. Таке становище пояснюється дуже великою кількістю відзначених ситуацій. Оціночні поняття охоплюють коло явищ, перелік яких чітко не визначено, проте всі вони перебувають у межах одного, окресленого законодавцем обсягу. М.І. Панов із цього приводу зауважує, що нова, раніше не відома ознака (яка мала місце в новій, раніше не відомій життєвій ситуації), володіючи такими самими властивостями, що і множинність, яка узагальнена в оціночному понятті, не збільшує обсяг поняття й не змінює його змісту, а лише уточнює відповідне поняття [4, с. 101]. Тому обсяг оціночного поняття є категорією стабільною.

Як правильно зауважує В.Є. Жеребкін, підстава оцінки конкретного діяння в процесі застосування оціночних понять є такою, що може бути об'єктивно перевірена та контрольованою ззовні [9, с. 15]. Тому суди вищих ланок у змозі перевірити, які ознаки покладено в основу оцінки відповідного діяння. З огляду на зазначене суди повинні у власних правозастосовних актах чітко вказувати ті ознаки, на підставі яких вони включають діяння в клас (множину), що відображається за допомогою оціночного поняття [9, с. 15, 16]. Викладене свідчить про об'єктивну наявність запобіжників, використання яких дає змогу уникнути свавілля, порушення режиму законності під час застосування оціночних понять.

На нашу думку, у кримінальному праві оціночні поняття доцільно ділити на два види: 1) ті, які в самому законі не уточнюються шляхом порівняння з іншими, формально визначеними поняттями (наприклад, «злісне ухилення», «тяжка образа», «особлива зухвалість», «винятковий цинізм»); 2) такі, що вживаються в диспозиціях кримінально-правових норм поряд з іншими (формально визначеними) поняттями, що дає змогу порівнювати їх із ними. Так, у частинах других ст. ст. 271–275 КК України зазначено: «загибель людей або інші тяжкі наслідки», тобто оціночне поняття «інші тяжкі наслідки» наведене поряд із формально визначеним «загибель людей». У таких випадках законодавець орієнтує на те, що для визначення того, чи підпадає той чи інший наслідок (який був спричинений на практиці) під «інші тяжкі», потрібно зіставляти його із загибеллю людей. Зворотна ситуація має місце в ч. 3 ст. 149 КК України, де також є вказівка на «тяжкі наслідки». Серед кваліфікуючих ознак торгівлі людьми у відзначеній нормі наведено таке: а) вчинення таких дій щодо малолітнього, б) організованою групою, в) поєднані з насильством, небезпечним для життя або здоров'я потерпілого чи його близьких, г) або з погрозою застосування такого насильства, д) або якщо вони спричинили тяжкі наслідки. Незважаючи на значну кількість термінів, що вживаються законодавцем поряд із поняттям «тяжкі наслідки», жоден із них не характеризує таку ознаку складу злочину, як суспільно небезпечні наслідки, а тому й порівнювати (зіставляти) досліджуваний термін немає з чим. Тому наведене в названій кримінально-правовій нормі оціночне поняття належить до першого виділеного нами виду.

Для визначення змісту оціночних понять важливо правильно окреслити коло об'єктивних критеріїв, за допомогою яких ці поняття будуть правильно встановлені [20, с. 178]. Справедливим є твердження М.І. Панова, що критерії оцінок виробляються *теорією кримінального права та судовою практикою* [4, с. 105]. При цьому, зауважує правознавець, чим досконаліше розроблені ці критерії, тим точніше може бути застосований кримінальний закон. У таких випадках застосування оціночних понять спрощується, наближається до застосування понять точного значення. Але все одно, на думку дослідника, такі поняття продовжують бути оціночними, оскільки досконалість критеріїв не перетворює їх на поняття точного значення, а лише спрощує завдання щодо їх застосування [4, с. 105, 106]. Законодавець може піти на звуження меж розсуду двома шляхами: або сформулювати перелік (приблизний чи повний) фактів, відношень, дій, що підпадають під те чи інше поняття, або більш конкретно й повно викласти критерії оцінювання. Якщо ж конкретизація оціночного поняття здійснюється в *нормативному* порядку і призводить до вичерпного врегулювання відповідних відносин, то воно перестає бути оціночним і питання про розсуд знімається [8, с. 168].

При встановленні змісту й обсягу оціночних понять, у тому числі з однаковою назвою, важко дати однозначне тлумачення, тому що при різних злочинах по кожній кримінальній справі вони мають установлюватися з урахуванням конкретних обставин. Але загальні підходи, фактори, які треба враховувати при визначенні цих понять, повинні бути однаковими [20, с. 180]. Так, В.І. Касинюк наводить приклад, що для визначення великої чи значної матеріальної шкоди враховується вартість знищеного чи пошкодженого майна. При цьому можуть братися до уваги не тільки прямі матеріальні збитки, а й упущена вигода (неотримані доходи). Крім основного кількісного критерію, інколи важливим є й допоміжні, такі як особлива історична, наукова, художня чи культурна цінність або значущість знищеного чи пошкодженого майна для зайняття господарською діяльністю [20, с. 178].

Важлива властивість оціночних понять була відзначена О.В. Капліною. Підтримуємо її думку стосовно того, що в процесі правозастосування *немає необхідності з'ясувати весь обсяг такого поняття*, достатньо зробити висновок про те, чи охоплюється конкретна ситуація його змістом, закріпленим у законі [2, с. 162].

Висновки. Викладене дає змогу підсумувати, що застосування оціночних понять у кримінальному праві загалом є соціально зумовленим насамперед тому, що існують запобіжники, використання яких надає можливість уникнути свавілля, порушення режиму законності під час такого застосування. Крім того, варто відзначити, що обсяг оціночного поняття є категорією стабільною, яка встановлюється не правозастосувачем, а законодавцем.

Перспективами подальших наукових розвідок є дослідження інших аспектів проблеми соціальної зумовленості кримінально-правових норм.

Список використаних джерел:

1. Пашенко О.О. Обставини, що визначають соціальну обумовленість охоронних кримінально-правових норм (законів про кримінальну відповідальність) / О.О. Пашенко // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10–11 жовт. 2013 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2013. – С. 210–213.
2. Капліна О. Оцінні поняття в кримінальному судочинстві / О. Капліна // Вісн. Акад. правових наук України. – 2004. – Вип. 2. – С. 160–167.
3. Ковалев М.И. Некоторые вопросы перестройки и проблемы теории уголовного законодательства / М.И. Ковалев // Актуальные проблемы борьбы с преступностью : межвуз. сб. науч. тр. /редкол.: М.И. Ковалев, И.Я. Козаченко, А.Я. Тупица и др. – Свердловск : Изд-во СЮИ, 1989. – С. 3–7.
4. Панов Н.И. Оценочные понятия и их применение в уголовном праве / Н.И. Панов // Проблемы социалистической законности : респ. межведомств. научн. сб. – Х. : Вища шк., 1981. – Вип. 7. – С. 99–106.
5. Советское уголовное право. Общая часть : [учебник] / [Г.Н. Борзенков, Е.В. Ворошилин, Ю.А. Красиков и др.] ; под ред. Г.А. Кригера, Н.Ф. Кузнецовой, Ю.М. Ткачевского. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 368 с.
6. Огородник А. Оціночні поняття в структурі норм кримінального права / А. Огородник // Право України. – 2000. – № 1. – С. 102–110.
7. Павликівський В.І. Оціночна ознака в злочинах проти трудових прав людини та її визначення / В.І. Павликівський // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. – Вип. 28. – Х., 2004. – С. 65–70.
8. Резанов С.А. Оціночні поняття як нормативне закріплення адміністративного розсуду / С.А. Резанов // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. – Вип. 28. – Х., 2004. – С. 163–169.
9. Жеребкин В.Е. Оценочные понятия права : [лекция] / В.Е. Жеребкин. – Х. : Изд-во ХЮрИ, 1976. – 16 с.
10. Брайнин Я.М. Уголовный закон и его применение : [монография] / Я.М. Брайнин. – М. : Юрид. лит., 1967. – 240 с.
11. Ковалев М.И. Общественно опасные последствия преступления и диспозиция уголовного закона / М.И. Ковалев // Сов. государство и право. – 1990. – № 10. – С. 38–43.

12. Салтевський М.В. Оціночні поняття у праві / М.В. Салтевський, В.Є. Жеребкін // Юридична енциклопедія : в 6 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана ; редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998–2004. – Т. 4 : Н-П. – 2002. – 720 с.
13. Бару М.И. Оценочные понятия в трудовом законодательстве / М.И. Бару // Сов. государство и право. – 1970. – № 7. – С. 104–108.
14. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений : [монография] / В.Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1972. – 352 с.
15. Багрий-Шахматов Л.В. Про вдосконалення законодавства кримінального профілю та практики вдосконалення кримінально-правових заходів в Україні / Л.В. Багрий-Шахматов // Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку : короткі тези допов. та наук. повідом. Респ. наук.-практ. конф. (м. Харків, 9–11 листоп. 1995 р.) / редкол.: М.І. Панов (відп. ред.) та ін. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1995. – С. 247–249.
16. Кузнецова Н.Ф. Главные тенденции развития российского уголовного законодательства / Н.Ф. Кузнецова // Уголовное право в XXI веке : материалы Междунар. научн. конф. на юрид. фак-те МГУ им. М.В. Ломоносова (г. Москва, 31 мая – 01 июня 2001 г.). – М. : ЛексЭст, 2002. – С. 7–12.
17. Борисов В.И. Решение вопросов Особенной части в новом Уголовном кодексе Украины / В.И. Борисов // Уголовное право в XXI веке : материалы Междунар. научн. конф. на юрид. фак-те МГУ им. М.В. Ломоносова (г. Москва, 31 мая – 01 июня 2001 г.). – М. : ЛексЭст, 2002. – С. 76–81.
18. Вильнянский С.И. Применение норм советского права / С.И. Вильнянский // Ученые записки Харьковского юрид. ин-та. – 1956. – Вып. 7. – С. 3–18.
19. Ковалев М.И. Оптимальное соотношение формального и оценочного в уголовном законе / М.И. Ковалев // Сов. государство и право. – 1973. – № 11. – С. 68–74.
20. Касинюк В.І. Оціночні поняття у складах злочинів проти громадської безпеки / В.І. Касинюк // Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25–26 жовт. 2001 р.) / редкол.: В.В. Сташис (голов. ред.) та ін. – К. – Х. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 177–180.
21. Стратонов В.М. Сучасний стан визначення оціночних понять і термінів у кримінальному процесуальному законодавстві / В.М. Стратонов // Юридична техніка: доктринальні основи та проблеми вдосконалення : тези доп. та повідомл. учасн. Наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 вересня – 01 жовтня 2015 р.) / за ред. В.В. Комарова, І.Д. Шутака. – Х. : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – С. 21–27.
22. Хворостянкін А. Дефініції в законодавчих тестах: питання теорії / А. Хворостянкін // Право України. – 2005. – № 11. – С. 28–32.
23. Бержель Ж.Л. Общая теория права : [монография] / Ж.Л. Бержель ; пер. с фр. ; под общ. ред. В.И. Даниленко. – М. : Nota Bene, 2000. – 574 с.

